
DONES, EXPECTATIVES I PROCÉS MIGRATORI

El cas de les dones marroquines a la ciutat de Valladolid

[TREBALL DE FI DE GRAU]

AUTORA: DESIREÉ VÁZQUEZ MRASEK
TUTORA: CARMEN GUASCH VALLS

UNIVERSITA OBERTA DE CATALUNYA (UOC)
ANY ACADÈMIC 2023 – 2024
GRAU EN EDUCACIÓ SOCIAL

Agraïments

A totes les dones valentes que continuen lluitant pels seus somnis tot i que el món els hi recomani el contrari.

Al meu comany incondicional, per sostenir-me en tot aquest procés, sense ell no hagués estat possible.

A les meves noves estrelles que, tot i no arribar a veure el final d'aquest treball, m'envien el seu suport des d'allà on sian.

A la meva companya A. per endinsar-me en la cultura marroquí, per guiar-me en la realització d'aquest treball i per haver participat personalment en ell ensenyant-me l'idioma del seu món; "shukran" per sempre.

A la meva tutora per al seu suport, per sostenir l'angoixa, el malestar i acompanyar-me en tots els seniments experimentats en aquesta dura etapa; "Insha'Allah"ens retrobarem aviat.

Índex

1. Introducció	4
2. Objectius	6
3. Metodologia	7
4. Marc Teòric.	11
4.1 Dona i procés migratori.....	11
4.1.1 Breu aproximació al terme migració. La migració.....	11
4.1.2 La migració amb perspectiva de gènere.	12
4.1.3 La dona i la reagrupació familiar.	14
4.1.4 L'exclusió social.	16
4.2 Les expectatives.	18
4.3 L'agència.....	19
4.4 La intervenció socioeducativa en el camp social. Una mirada crítica.	20
5. Context sociohistòric.....	23
5.1 L'estat de la immigració a la ciutat de Valladolid.....	23
5.2 El barri de Las Delicias.	23
6. Resultats i anàlisi	26
7. Conclusions.....	32
8. Aplicabilitat a l'Educació Social.	35
Bibliografia	37
Annexes	42

Resum: Ser una dona ja suposa, en moltes ocasions, una certa invisibilitat davant algunes mirades. Si a més s'és una dona reagrupada, procedent del Marroc i amb una religió musulmana, la invisibilitat es tradueix en estigma i exclusió. Aquest treball de recerca pretén ser l'altaveu de les dones que arriben a la ciutat de Valladolid seguint processos de reagrupació familiar iniciats pels marits i caps de família. A través dels propis relats de cinc dones reagrupades, es vol conèixer com afecta el procés migratori a les seves expectatives vitals i identificar com d'aquestes, poden esdevenir processos d'agència. Comprendre millor la realitat que aquestes dones viuen a la comunitat d'acollida, convida a repensar la intervenció social envers elles des d'una mirada d'acompanyament i reconeixement del que elles mateixes expressen.

Paraules clau: dones, migració, reagrupació familiar, expectativa, agència.

Abstract: Being a woman often implies a certain invisibility to some looks. If you are also a reunited woman, from Morocco and Muslim, invisibility translates into stigma and exclusion. This research aims to be the loudspeaker of women who arrive to Valladolid city following family reunification process started by husbands and heads of family. Through the own stories of five reunited women, we want to know how the migration process affects their life expectations and identify how these could become agency processes. A better understanding of the reality that these women live in the host community, invites us to rethink social intervention from a perspective of support and acknowledgment grounded in what themselves express.

Key Words: women, migration, family reuniting, expectation, agency.

1. Introducció

“No hi ha un futur per témer, ni un passat per lamentar, només això, una sèrie de moments, lligats com globus il·luminats en una corda”

Expectatives. (Hope, 2020 p.210)

El present treball neix de la voluntat de retornar la veu a aquelles dones que han quedat, durant molt de temps, relegades a un pla secundari. Fa uns quants anys que duc a terme la meva pràctica professional amb persones migrants i, des d'un temps fins ara, amb dones procedents del Marroc. Són dones que, majoritàriament, arriben a la ciutat de Valladolid seguint el procés migratori del marit i en el marc de la reagrupació familiar. Observant-les de manera continuada em preguntava per les seves expectatives. Especialment, em ressonaven al cap preguntes del tipus “per què són aquí?”, “què feien al seu país d'origen?” o “per què Valladolid?”. Però, sobretot, em preguntava, pel seus desitjos personals com a dones ja que, com a dona que ha migrat de la seva ciutat natal a una altra que li era desconeguda, puc apropar-me lleugerament al sentiment que suposa aquest trànsit.

La cultura marroquina sempre ha estat present en el meu recorregut pel món social, generant en mi vertader interès per conèixer-la millor i poder valorar-la per mi mateixa, lluny de les creences i pensaments occidentals. El TFG m'ha donat l'oportunitat d'explorar algunes d'aquestes preguntes, però, també de conèixer les dones més allà del meu àmbit laboral, satisfent el meu desig de inserir-me en el seu vertader món i aprenent l'idioma amb el que l'interpreten. El meu treball tenia la humil pretensió, i dic humil perquè únicament he pogut apropar-me a un reduït número de dones, de posar al centre les relacions, els estudis, la maternitat, la vida familiar, les aspiracions laborals, els somnis, els records i el nou assentament des de la mirada de les dones.

Tres factors es correlacionen per explicar aquest treball: en primer lloc, com ja he dit, el meu interès per saber alguna cosa més d'aquelles dones a les que acompanyo i la ferma creença que, darrera cada una d'elles, hi havia una dona que era molt més que allò que jo podia observar des de l'altra banda de la taula del despatx. En segon lloc, la meua interpel·lació com a dona que desenvolupa una professió social amb altres dones i, per

últim, el convenciment que és l'educació social, però també emocional, amb perspectiva interseccional i feminista, l'eina a través de la que podem transgredir allò que està establert o, fer que trontolli allò que creiem que sabem (Foucault, 2019) i qüestionar i subvertir les estructures que, en el marc de la història, sempre han estat jerarquitzades, opressores i de repressió.

Per tant, la meua mirada parteix d'un posicionament polític. La justícia social implica, al meu parer, la responsabilitat de retornar allò que se'ns ha arrabassat, que se'ls ha arrabassat, a base de silenciar i, tot sovint, negar. Tot i així, tampoc puc deixar de banda que la meua mirada ve interseccionada pel que soc (dona, blanca, de classe mitja, amb estudis) i que, a partir del privilegi, aquesta mirada vers aquestes dones, tot i la voluntat de deconstrucció, sempre pot deixar racons sense il·luminar. Assumeixo el que comporta la investigació de trencar la lògica unidireccional del coneixement per tal de arribar a una relació subjecte-subjecte en la qual el procés de coneixement s'estableix com una relació dialògica que es converteix en una construcció compartida entre ambdues parts.

2. Objectius

Per tot plegat, aquest treball de recerca i investigació amb una mirada que vol ser feminista i crítica, persegueix els següents objectius.

Objectius generals:

- Conèixer, a través dels relats de vida, com impacten els processos de reagrupació familiar de les dones de la ciutat de Valladolid, a les seves expectatives vitals.
- Analitzar les expectatives en clau d'agència.

Objectiu específic:

- Analitzar a través dels seus relats vitals, quina és la seva percepció en clau d'expectativa, comparant des de l'inici del procés fins l'assentament.
- Descriure i comparar les experiències vitals de les dones per elaborar una aproximació més completa a la realitat que viuen a la ciutat.
- Identificar com les expectatives vitals poden esdevenir processos d'agència.
- A partir dels coneixements obtinguts, reflexionar sobre els reptes professionals de l'Educació Social vers aquestes dones des d'una mirada crítica que permeti reflectir la importància d'elaborar intervencions socioeducatives fonamentades en l'acompanyament a partir del que elles expliquen.

3. Metodologia

Per la realització d'aquest treball s'ha fet ús d'una metodologia de caràcter qualitatiu. Prendre aquesta decisió no ha estat quelcom fútil, sinó més bé una manera de posicionar-me davant la recerca que s'exposa a continuació. Reconèixer les experiències vitals de les dones dotant de subjectivitat els seus relats, se'm presentava indispensable per apropar-nos a la seva realitat; "una realitat que es comprèn a partir de la percepció que les persones en tenim, que allò important i allò que ens afecta, és efectivament allò real" (Alberich et al. 2012).

Recollir les paraules de les dones, saber què pensen i des d'on ho pensen, és, a més d'un acte de justícia social, una responsabilitat professional. Posar en valor la vivència, l'experiència i les aportacions i especificitats en el moment de pensar, teoritzar o dur a terme una acció educativa és necessàriament obligatori. En aquest sentit, la "capacitat de particularitzar les formes de transmissió cultural a la singularitat dels subjectes de l'educació" (ASEDES 2007 p.37) és una de les competències i aportacions de la professió. Entre d'altres raons, per ser fidels a aquesta voluntat, i tenint en compte la situació que viuen aquestes dones on es mesclen factors individuals (interns), interpersonals i estructurals (externs), la interseccionalitat és la perspectiva de recerca i l'eina analítica que ha de guiar aquesta proposta de treball. Aplicar la mirada interseccional sobre les dones amb les que s'ha parlat, va més enllà del gènere, és observar i escoltar, des d'altres dimensions i ens ajudarà a identificar discriminacions en base a biaixos inconscients, prejudicis de l'imaginari col·lectiu vers les dones marroquines. També podrem atendre els aspectes de les històries de vida que han pogut contribuir a les trajectòries i processos de vinculació o desvinculació i, per últim, poden contribuir a la construcció i disseny d'intervencions que evitin patrons discriminatoris, ajudin a treballar el vincle i, sobretot, el benestar emocional i la dignitat de les persones que acompanyem. Es tracta d'una investigació de caire exploratori en tant que s'ha elaborat a partir d'una mostra reduïda, conformada únicament per cinc dones d'origen marroquí. Aquest fet deixa les portes obertes a realitzar altres investigacions posteriors, que donin una continuïtat al fet de conèixer el pes de les expectatives migratòries d'aquestes dones, en els seus processos de reagrupació familiar.

En primer lloc, s'han seleccionat diferents fonts de documentació bibliogràfica¹, que ens han permès, juntament amb els coneixements previs sobre la qüestió que aquí s'aborda, apropar-nos a la realitat que viuen les dones marroquines que arriben a la ciutat de Valladolid a través de processos de reagrupació familiar. Una aproximació que ha estat recopilada en forma de conceptes clau als apartats del marc teòric i del context i que han estat el fil conductor del treball de camp i de la posterior extracció de les conclusions.

En segon lloc, s'ha dissenyat un guió caracteritzat per preguntes obertes i flexibles que servís per guiar les històries de vida de les dones entrevistades. Aquest guió flexible i obert ha estat clau per recollir i replantejar qüestions que han sorgit de forma espontània durant l'entrevista, dotant d'una major riquesa els relats recollits ja que han estat fruit de la llibertat d'expressió de les dones. S'ha decidit fer ús de les històries de vida com a mètode per recollir la informació donat que, l'objecte d'estudi, neix de la subjectivitat dels processos migratoris de les dones marroquines i per tant, es considera la metodologia més adient. "Optar per les històries de vida a l'educació social significa reconèixer, valorar, i comprometre's amb la importància de l'experiència individual i col·lectiva, des del quotidià de les persones, per a construir coneixement professional" (Alberich et al 2012 p.3).

L'instrument bàsic per realitzar les històries de vida ha estat l'entrevista per ser aquesta la tècnica de camp protagonista per aquest fi (ibid p.6). Totes les entrevistes han estat enregistrades en format àudio i han estat transcrites literalment als annexes d'aquest document. El guió s'ha dividit cronològicament en diferents apartats: naixement, infància, joventut, vida adulta al país d'origen, inici del procés migratori i actualitat. D'aquesta manera s'ha pogut extreure tota la informació necessària per elaborar el context que permeti comprendre la realitat actual de cada una de les dones.

A posteriori, s'ha detectat la necessitat de recopilar informació complementària així com d'abordar qüestions que han aparegut en els relats de vida de les dones entrevistades i que no s'havien tingut en compte amb anterioritat. Per aquest motiu, s'ha elaborat un guió més breu que ha servit per moderar el grup focal realitzat amb les dones entrevistades. S'ha seleccionat aquesta metodologia secundària per convidar a les participants a reflexionar sobre el seu procés de reagrupació familiar d'una manera conjunta,

---

¹ S'han seleccionat fonts bibliogràfiques primàries com ara diccionaris i enciclopèdies però, principalment, s'ha fet ús de fonts secundàries com tesis doctorals, articles de revistes científiques i altres articles de revisió. També s'ha seleccionat una sèrie de web grafia que ha permès, si més no, ampliar els recursos de la bibliografia.

visibilitzant d'una manera molt gràfica, les possibles diferències en les vivències personals del procés. De nou, s'ha recopilat la informació en format àudio i s'ha transcrit de manera literal als annexes d'aquest document.

En tercer lloc, s'ha dissenyat el perfil de dones que formaran part d'aquest estudi, tot i que aquesta és una feina que, per motius laborals, ja s'havia avançat. La selecció de la mostra ha estat intencionada, seleccionant aquelles persones que compleixen amb les característiques que es pretenen observar en aquesta investigació. Així, s'ha generat una mostra d'estudi homogènia pel que fa al gènere, al país de procedència, a la motivació del procés migratori, a la religió, al lloc de residència actual i al fet de ser el marit qui ha iniciat el procés de reagrupació familiar; però també es donen altres variables heterogènies si fem referència a la ciutat de procedència, a l'edat, al nivell educatiu o a l'ocupació professional actual. Aquest darrer tret radica en la incorporació a la mostra de la història de vida d'una dona marroquina reagrupada que és actualment una professional del camp social; fet que ens ha permès dotar al seu relat d'una doble perspectiva (migrant-professional). L'accés al grup no ha estat difícil ja que totes elles accedeixen a un recurs ubicat dins del barri on viuen, en el qual se'ls hi dona suport per facilitar-les la seva inclusió en la comunitat d'acollida i, per tant, tenen una relació de confiança amb l'entrevistadora.

Per últim, s'han realitzat les entrevistes de manera individualitzada i privada en la qual l'entrevistadora s'ha compromès a respectar la privacitat de les dones participants signant un compromís de confidencialitat. Les entrevistes tenen una duració variable en funció del relat de cada una de les dones. Durant l'entrevista ha quedat pales la voluntarietat de la informació a compartir, donant la possibilitat a les dones a no respondre a les qüestions de l'entrevistadora; si bé, cap persona entrevistada ha evitat contestar a les preguntes realitzades.

Pel que fa al grup de discussió, s'ha seguit la mateixa dinàmica que a les entrevistes pel que fa a la protecció de dades de les participants. La durada ha estat d'aproximadament una hora i han participat un total de sis persones. Cal destacar que s'ha afegit de manera voluntària una persona que no ha estat entrevistada de manera individual per no formar part de la mostra seleccionada inicialment. Que la persona s'hagi ofert per iniciativa pròpia a participar al grup focal, ha permès recollir, si més no, un relat carregat de contingut i ha suposat un important reconeixement per algú que ha sentit la necessitat de contar la seva història.

La transcripció de les entrevistes s'ha realitzat a través de la pàgina web <https://converter.app> i ha estat revisada posteriorment per l'entrevistadora amb suport de l'enregistrament d'àudio.

4. Marc Teòric.

4.1 Dona i procés migratori.

4.1.1 Breu aproximació al terme migració. La migració.

Les migracions han format part del comportament humà des de l'inici de la humanitat si tenim present que les persones ens hem mogut d'un lloc a l'altra des del principi del món. El fenomen migratori actual ha adquirit, en les darreres dècades, una importància capital per a gran part de les societats europees; la globalització, el desenvolupament dels mitjans de comunicació i dels transports, ha produït grans moviments poblacionals amb característiques pròpies del moment històric actual que explica, si més no, la complexitat d'aquest fenomen canviant.

Espanya ha deixat de ser en relativament poc temps, un país emissor de fluxos migratoris per convertir-se en receptor de migrants internacionals. Això ha generat, entre la població, una sensació d'allau d'immigrants que es secundada pels mitjans de comunicació i la premsa sensacionalista. No és aquesta la realitat, o almenys no sense matisos, però és la que reflecteixen les dades estadístiques i, per aquesta raó, sembla important fer una breu menció als trets característics que diferencien el terme migració d'altres que molt sovint es consideren sinònims com: immigrant, emigrant o estranger.

Mentre la migració al·ludeix a un canvi de residència, convertint el terme en un concepte demogràfic; l'immigrant (o emigrant)² és “un sujeto construido socialmente y fragmentado institucionalmente; de él se ocupa la ley de extranjería, pero también los Asuntos Sociales y de Trabajo como sujeto menesteroso, y las políticas culturales e interculturales por tratarse de un portador de nuevas culturas” (Ruiz 2004 p.12). En canvi, segons la Llei d'Estrangeria 8/2000 serà considerada estrangera tota persona que no disposi de la nacionalitat espanyola.

Per tant, una persona pot ser considerada migrant o immigrant i estrangera alhora, dificultant el recompte estadístic de la població d'una manera fiable i decisiva. Les persones migrants es recompten a través dels padrons municipals que elaboren els ajuntaments, mentre que les persones estrangeres es comptabilitzen amb les dades elaborades per la Direcció General de Migracions; amb dades facilitades, principalment,

---

² La diferencia entre ambdós conceptes rau principalment en el lloc on posem la mirada. Així entenem per persona immigrant aquella que s'instal·la en un territori del que no és nacional amb la intenció d'establir-se; mentre que l'emigrant és la persona que abandona el territori del que és nacional per a establir-se en un altre.

per la policia. Una aspecte important, que influeix en els estudis sobre migracions i que contamina la informació i contribueix, si més no, al rebuig social a les persones immigrants.

D'aquí en endavant farem referència al grup de dones marroquines que han estat seleccionades per dur a terme aquest treball, com a dones migrants sense matissar si immigren o emigren. Es considera que fer aquesta distinció pot contribuir a erigir un mur entre "elles" i "nosaltres", entenent-les a elles com a persones que ocupen un lloc que no és seu. El que es pretén amb aquest treball és precisament recolzar la idea de migració amb connotacions de moviment continu; com qualsevol desplaçament entre territoris que suposi el desenvolupament d'un projecte, ja sigui personal, laboral, formatiu o familiar, a una comunitat que no sigui la de naixement.

4.1.2 La migració amb perspectiva de gènere.

Aclarit el que s'entén aquí per migració, volem, ara, centrar l'atenció en el fenomen de les migracions des d'una perspectiva de gènere ja que, tot i no ser objecte d'aquest treball fer un recorregut històric per la feminització de les migracions, es considera important prendre consciència de les diferències que presenta aquest fenomen en funció del gènere on es posi la mirada.

Històricament les migracions han estat (o han paregut ser) una qüestió del col·lectiu masculí; de fet, fins els anys 70, les dones no eren considerades migrants i per tant no constaven als estudis sobre migració (Hurtado i Galán 2001 p.95). Aquesta tendència comença a canviar una dècada més tard quan, els projectes migratoris passen a ser vists com decisions familiars, agafant les dones una major rellevància que provoca una incipient necessitat d'analitzar el fenomen amb més profunditat.

L'aparició de les dones a les migracions ha generat una nova perspectiva d'investigació ja que les motivacions per migrar, els patrons i les xarxes migratòries, canvien quan es té en compte el factor de gènere. Les dones representen funcions, responsabilitats i oportunitats diferents tant als països d'origen com als d'acollida i viuen situacions molt diferents a la dels homes per raons educatives, socials, culturals, polítiques i religioses (Pérez 2008 p.137).

Tot i que, històricament, els processos migratoris han estat marcats per una forta connotació econòmica i de supervivència, actualment també impacten altres factors com els polítics, psicològics, socials i culturals que els fan diferents, dispersos i ens podríem

atrevir a dir, únics. El model de migració masculina en el qual la dona s'incorporava al projecte de l'home, es veu actualment alterat per la presència protagonista de les dones en el procés migratori. Cada vegada augmenta més el nombre de dones que decideixen migrar de manera autònoma o, en el cas contrari, prenen un paper protagonista en les decisions entorn al fet de migrar, vivint el procés com un projecte familiar.

Les motivacions de la migració femenina es poden resumir en quatre patrons principals: veure Espanya com un destí on millorar les trajectòries i condicions laborals o formatives tant pròpies com familiars; la necessitat d'abandonar el país d'origen per motius de guerra, persecució o discriminació; la cura de fills en edats primerenques o d'altres familiars dependents i retrobar-se amb part de la família que començà el procés migratori amb anterioritat, a través de la reagrupació familiar (Red Acoge 2015). Motivacions diferents però amb una connotació comú, la millora de la "qualitat de vida", terme que la Organització Mundial de la Salut (OMS) defineix com "la percepció que un subjecte té del seu lloc en la existència, del context de la cultura i el sistema de valors segons els que viu i en relació amb els seus objectius, expectatives, normes i inquietuds" (Rodríguez 2012 p.108).

Els processos migratoris individuals, dels quals són precursors les dones llatines, es troba actualment en auge entre dones senegaleses, gambianes o, en el cas que ens ocupa, marroquines. Tot i així, en aquest treball se centrarà l'atenció en el tercer patró migratori per ser el més comú a la ciutat de Valladolid, on les dones arriben des del Marroc per retrobar-se amb el cap de família que ja s'ha establert en la ciutat anys enrere.

Són molts els autors que expliquen les fases per les quals ha de passar tota persona migrant una vegada decideix abandonar el seu país d'origen (Tizón, 1993; Blanco, 2000; Sayad 2008). En el nostre cas d'estudi, una vegada el cap de família es troba en condicions d'iniciar la reunificació familiar que, com veurem més endavant, haurà d'atendre a una sèrie de requisits, arriba el moment en que la dona, juntament amb la resta de la unitat familiar, comença el procés migratori. És l'etapa que els autors anomenen la *preparació* i on els factors motivacionals juguen un paper clau per abordar els sentiments encreuats que poden aparèixer, així com per a resoldre aspectes que, en funció de cada família, suposaran més o menys complexes (venta d'estris personals per fer front a la inversió econòmica que suposa la migració, abandonament del país d'origen i de la família que no forma part del procés migratori etc.).

Una vegada la dona inicia el procés d'emigrar, comença la fase que molts autors han catalogat com la *d'arribada o assentament*. És comú pensar que l'arribada de les dones reagrupades suposa menys pesada i més satisfactòria per a elles envers les que arriben soles pel fet de tenir cobertes algunes necessitats d'habitatge o de xarxes de suport. El que no es contempla són altres dificultats amb les quals es troben, com pot ser l'aprenentatge de l'idioma i les dificultats que això les comporta en la inserció laboral relegant-les a dependre econòmicament del cap de família i, al cap i a la fi, el fet d'haver d'abandonar la seva cultura per inserir-se en una nova que les és desconeguda i les encasella. Les facilitats o dificultats a l'hora de superar aquesta fase es troben, tal vegada, més relacionades amb l'adaptació psíquica, emocional i cultural de la dona que és qui ha de posar en joc la seva capacitat de resiliència i, per que no, d'agència, concepte que desenvoluparem més endavant.

És durant la fase d'assentament quan les persones sol·liciten suport a les diferents entitats de la ciutat que treballen amb població migrant, amb l'esperança de superar aquesta etapa amb més facilitats i d'una manera menys dolorosa i conflictiva. Compleixen però les entitats aquestes expectatives? Veuen les dones cobertes les seves necessitats reals en aquests suports? Són incògnites sobre les quals ens agradaria retornar, més endavant.

4.1.3 La dona i la reagrupació familiar.

La reagrupació familiar es troba regulada per la Directiva 2003/86/CE de la Llei Orgànica 4/2000 sobre drets i llibertats del estrangers a Espanya i de la seva integració. Es defineix com el dret de tota persona amb residència legal a qualsevol estat membre de la UE, a reunificar als seus familiars ascendents, descendents, i cònjuges així com el dret a mantenir la unitat familiar. També com el procés social i legal de reunió de les persones treballadores i migrants principals, amb els membres de la seva família als països d'arribada (Hervías 2014).

Com hem comentat a l'apartat anterior, per poder fer efectiu el dret de la reagrupació familiar, cal complir amb dos requisits indispensables. En primer lloc, la persona principal, és a dir, qui sol·licita la reagrupació familiar, ha de tenir residència en el país d'acollida; en segon lloc, l'entrada al país d'acollida dels membres de la família susceptibles a ser reagrupats, ha de produir-se després d'haver tramitat i aprovat les autoritzacions corresponents.

Així mateix, hi ha altres aspectes que condicionen i regulen aquest procés: els membres reagrupables, el reconeixement i la protecció del dret. Pel que fa al primer, es consideren reagrupables “el/la cónyuge; los hijos/as menores y los hijos/as menores de su cónyuge, incluyendo a los hijos/as adoptados/as de ambos, cuando se tenga la custodia y los hijos/as dependientes, sin el límite de edad anterior³”. A criteri dels països d’acollida es deixa la inclusió als llistats de persones reagrupables, les parelles solteres amb les quals es pugui demostrar una convivència de llarga duració i de manera estable; les parelles de fet degudament registrades, així com els parents de primer grau sense suport adequat al país d’origen o els descendents que, tot i haver acomplert la majoria d’edat, no gaudeixin de certa autonomia per problemes de salut.

El Tribunal Europeu de Drets Humans (a Hervías 2014 p.72) manifesta que l’article 8 de la Convenció Europea sobre Drets Humans, no fa referència exclusivament a les famílies basades en unions matrimonials quan es refereix al concepte de “vida familiar” i, per tant, afavoreix que el terme sigui interpretat de manera individualitzada per a cada cas. On sí posa l’èmfasi és en la protecció especial dels i les menors d’edat que neixen de la relació de dues persones, sigui quina sigui la seva relació de parella.

Respecte al reconeixement i la protecció del dret a reunificar, la mateixa autora recupera l’article 18 de la Convenció Europea sobre Drets Humans de 1953 on s’estipula el dret al respecte de la vida privada i familiar de totes les persones protegint d’aquesta manera el dret civil a la unitat familiar i el dret a la reunificació familiar de les persones migrants a Europa.

La reagrupació familiar és doncs, un dret regulat i defensat per múltiples organismes, tractats i comissions. Realitzar-ne un anàlisi en profunditat, suposaria la elaboració d’un projecte de revisió i d’anàlisi que s’escapa de l’objecte d’aquest estudi. Per aquesta raó i, donada la brevetat del present treball que ens impedeix estendre’ns massa en aquesta qüestió, s’han recollit, a mode de síntesi, aquelles qüestions considerades més significatives per comprendre la qüestió i poder apropar-nos, en un segon moment, a la realitat que envolta al grup de dones que guien aquest treball.

---

³ Regulat per l’article 16 de la Directiva 2003/86/EC sobre el dret de reunificació familiar que es pot consultar al següent enllaç:
<https://boe.es/doue/2003/251/L00012-00018.pdf>

4.1.4 L'exclusió social.

Arribats a aquest punt, s'espera haver encertat a reflectir que les dones migrants suposen un col·lectiu divers, heterogeni i complex; no sols per que provenen de diferents països amb cultures molt diferents del país que les acull, sinó també perquè migren, com hem vist, seguint patrons on els factors personals i subjectius tenen un paper clau. Tot i ser aquesta una realitat a l'abast de ser comprovada per qualsevol que presti una mica d'atenció als processos migratoris, segueixen essent molt comunes les representacions estereotipades i generalitzades de les dones marroquines, que contribueixen a reproduir allò que descriuen, generant comportaments i pautes d'interacció i intervenció esbiaixades (Pérez 2008 p.144).

Els estereotips que es troben amb major freqüència quan es parla de dones migrants són el d'analfabeta, pobre e ignorant. Si centrem el focus en dones que arriben des de països de pràctica musulmana, com en el cas del Marroc, sorgeixen altres connotacions que les pressuposen passives, marginades i explotades per els homes de la família als països d'origen; ostatge de la seva religió que pareix ser la causa de totes les seves dificultats. En el cas de les dones que arriben al país a través de la reagrupació familiar, a més a més, se les cataloga com dependents del marit, inactives econòmicament i submises i se les pressuposa sense capacitat d'elecció en el procés migratori, fet que les relega a ser visualitzades en l'espai domèstic, realitzant tasques domèstiques i atenent als seus marits i fills. S'oblida que, eren elles les que es feien càrrec de la unitat familiar al país d'origen mentre que el marit, es trobava fora.

Les dones que arriben al país en el marc de la reagrupació familiar, disposen de permís de treball, tot i així, pel que fa a l'àmbit laboral, des d'una societat amb un sistema patriarcal com és Espanya, queden relegades a la esfera domèstica o a l'economia informal, ocupant nínxols laborals poc prestigiats i amb una baixa remuneració econòmica, que les hi suposa, en algunes ocasions, un descens dràstic del seu estatus social respecte al del país d'origen. En el nostre cas d'estudi, les dones marroquines, disposen igualment de permís de treball però les dificultats amb l'idioma, les càrregues familiars i el desconeixement del funcionament polític i social del país, les obliga a dedicar-se a les tasques domèstiques sense poder contribuir de manera activa a millorar la situació familiar en termes econòmics tot i tenir, en algunes ocasions, estudis superiors en el seu país d'origen.

Migrant, dona, reagrupada i musulmana pareixen composar doncs, una mena de cruïlla que, juntament amb les dificultats per accedir al món laboral o la pèrdua de classe social envers la del país d'origen, les relega al que Kimberle Crenshaw (1989) va anomenar “discriminació interseccional”. La interseccionalitat com a concepte apareix, per primera vegada, en dos treballs de Crenshaw (1989 i 1991), tot i que ella fa referència als posicionaments polítics de Combahee River Collective (1977). De mica en mica, el concepte es va dimensionant i, a partir, dels estudis feministes afroamericans es comença a parlar de la necessitat de comprendre la situació de discriminació i desigualtat estructural que patien les dones afroamericanes des d'una mirada feminista i antiracista (Rodó-Zarate, 2021 p.17). El concepte agafa un cos teòric on hi entren veus diverses i aportacions múltiples o, com assenyala el mateix autor, és com una “caixa d'eines” que serveix per poder analitzar les desigualtats i les discriminacions (ibid p.19 i 28). Realitats i necessitats venen condicionades per la seva posició en relació a diversos eixos de desigualtat com, en el nostre cas, el gènere, la nacionalitat, el procés migratori, la religió i la classe social.

La interseccionalitat, per tant “no només ajuda a veure les diferències creuades per diferents eixos, sinó que, també les posicions en diverses dimensions d'un mateix eix, configuren formes de desigualtat i discriminacions diverses” (ibid p.45).

A Espanya, i, segons el meu parer, especialment a la comunitat autònoma tradicional i conservadora on s'emmarca aquest treball, el rebuig a allò musulmà té arrels històriques i, segons estudis realitzats de la Unió Europea, es tracta d'una realitat creixent i probablement major que a la resta d'Europa (García et. al. 2011 p.283). L'Islam, considerat des de sempre com l'enemic del cristianisme, es presenta ara en el nostre país representat per aquestes dones migrants que posen en escac, la concepció encunyada pel racisme i el sexisme epistèmic de Grosfoguel en el qual l'únic pensament i coneixement racional, vertader i vàlid és el de l'home occidental (Gallardo 2011 p. 10).

Així doncs, aquestes dones es troben una realitat que les relega a la discriminació i a l'exclusió social generant, molt sovint, sentiments de frustració i impotència que dificulten, si més no, el seu correcte establiment al país d'acollida; un aspecte al que es proposarà retornar més endavant per tal d'analitzar com afecta aquesta situació a les seves expectatives vitals.

4.2 Les expectatives.

Les persones tenim expectatives de manera constant i permanent, definides com la capacitat personal d'assolir els objectius que ens proposem o d'acomplir els nostres desitjos personals. La construcció d'aquestes expectatives té com a principal font la personalitat de cada subjecte, en funció de la qual es regulen i autoregulen els continguts de les seves expectatives però també, s'estableixen els temps segons els quals cada individu es desenvolupa i evoluciona (Rivero 2013 p. 37).

Segons Moreno (1991 p.13), la identitat es compon per tres components bàsics: el gènere, la classe socio-professional i la identitat cultural en la qual influeixen dimensions com la religió, la generació i les ideologies polítiques de la persona. A més, es crea, recreada i imaginada contínuament i es construeix en un entorn social, polític i econòmic implicant la concepció que cada persona té de la seva individualitat, així com de la seva pertinença a diferents grups socials.

Les expectatives, enteses en aquest treball com els desitjos personals que les dones marroquines esperen aconseguir amb el seu procés migratori i com les seves esperances de trobar al país d'acollida tot allò necessari per aconseguir els seus somnis, tenen, en relació amb la identitat, dues etapes fonamentals: el "jo puc" que fa referència al futur més proper i que és la capacitat de reconèixer i valorar la pròpia identitat per realitzar possibles canvis; i el "jo vull" per referir-se a un futur més llunyà en el qual es començarà a reconèixer la satisfacció que té la identitat en relació a les nostres expectatives (Rivero 2013).

El procés migratori és en aquest sentit, una experiència que constitueix la necessitat de recrear la pròpia identitat al país d'acollida. Una experiència que molt sovint es idealitza i que no es correspon amb el que s'experimenta una vegada iniciat el procés migratori. Així, el trencament entre les imatges que la persona migrant s'havia construït al país d'origen i la realitat que es troba al país d'acollida, es suma al xoc cultural i idiomàtic, suposant una greu fractura identitària i emocional que afectarà i modificarà, probablement, les seves expectatives post-migratòries.

Tot i que la projecció que fa la societat envers les migrants té una repercussió en la creació de la seva nova identitat, no és definitivament determinant en com aquesta persona es reconeix a sí mateixa en la societat d'acollida. Les persones, i en el nostre cas particular les dones reagrupades, tenen la possibilitat de reaccionar al reconeixement que els altres

fan de la seva identitat, des de les seves pròpies expectatives de reconeixement. Aquesta és una idea que podem considerar relativament nova ja que els enfocaments teòrics que han estudiat els processos migratoris al llarg de la història, s'han apropiat al fenomen sense tenir present que el fet de migrar, comporta una manera d'acció en sí mateix i que, el subjecte d'aquesta acció, són les persones que realitzen la migració. Tampoc s'ha tingut present que, tota acció suposa una transformació i que per tant, les migracions suposen un fenomen de transformació social.

4.3 L'agència.

En l'actualitat, gràcies a enfocaments teòrics que comencen a posar l'èmfasi en la migració com a forma d'elecció racional en la qual s'analitzen prèviament els costos i beneficis personals, les migrants comencen a ser considerades com a subjectes actius dels seus propis processos migratoris; com a subjectes amb capacitat d'agència.

Entenem la capacitat d'agència, com el poder per transformar l'entorn, la realitat i la influència del subjecte sobre la direcció cap al seu futur; és el poder de resistència, de fuga, de transgressió, de ruptura o de continuïtat (Monteros 2007). Com diu aquesta autora, entendre l'agència com un poder, ens permet veure en el subjecte la capacitat o la possibilitat, a partir dels seus coneixements, habilitats i experiències, de construir la trajectòria de les seves pròpies vides.

Aquesta definició d'agència, ha provocat la necessitat d'observar els moviments migratoris des d'una perspectiva que prioritzi les pràctiques subjectives, els desitjos, les expectatives i els comportaments dels migrants, posant el focus en la seva lluita per reconèixer-se com a ciutadans amb independència del seu estatus social i jurídic de ciutadania (Lacomba i Moraes 2021 p.6).

Les dones que inicien la reagrupació familiar, a fi de millorar la qualitat de vida de la seva família, es veuen obligades a enfrontar-se a la realitat d'una societat d'acollida que les és, si més no, hostil. Que les associa a una baixa condició social, a condicions de vida precàries, a la discriminació social, a les posicions més baixes en l'escala ocupacional i l'estructura social i que les relega, en definitiva, a situacions d'exclusió social (Thayer 2013). Discursos basats en el racisme i el sexisme epistèmic, en el model patriarcal de la societat espanyola i el paternalisme, provoca que se les reconegui com a víctimes del cap de família, sense pensament crític, sense expectatives vitals pròpies i, sobre tot, sense capacitat de decisió. És més, els temps d'espera per els quals han de passar aquestes dones

per acabar de regular la seva situació al país d'acollida (recollida del permís de residència, inscripció en el padró municipal, sol·licitud del reconeixement d'assistència sanitària etc.) reforça la idea de dona submissa i passiva en tant que és el cap de família qui sol realitzar aquests tràmits per una qüestió, normalment, de domini de l'idioma i de coneixement del funcionament administratiu.

Reconèixer la capacitat d'agència de les dones reagrupades, sembla doncs una tasca social i professional pendent. Tasca que implica la necessitat d'aproximar-se al col·lectiu a partir de l'anàlisi individualitzat de les expectatives migratòries, posant el focus en com aquestes evolucionen i es modifiquen, des de la fase de preparació del procés migratori fins a l'assentament en la comunitat d'acollida. Pensar aquest procés com un temps carregat d'acció en tant que, les dones, despleguen diferents estratègies per aprendre l'idioma, per realitzar el seguiment acadèmic dels seus fills i, en definitiva, per obtenir el reconeixement social en funció de les seves habilitats personals, de l'estructura social i d'aquells canvis no institucionals però que són decisius en les seves vides, se'ns planteja indispensable per defugir de la concepció d'aquestes dones com a víctimes i retornar-les el seu lloc com transformadores de la seva realitat.

4.4 La intervenció socioeducativa en el camp social. Una mirada crítica.

Ha arribat el moment de retornar a les qüestions que s'enlairaven abans sobre la capacitat de les entitats socials i, per tant, de la intervenció en el camp social, de donar una resposta efectiva i ajustada a les expectatives i les necessitats reals de les dones migrants que arriben des del Marroc a través dels processos de reagrupació familiar. Lluny de pretendre revisar exhaustivament la cartellera de serveis a l'abast d'aquestes dones, es pretén observar el funcionament de la intervenció social des d'una mirada crítica que permeti dilucidar els reptes professionals envers l'atenció social d'aquest col·lectiu.

La política social actual, es troba regulada per una perspectiva neoliberal que aposta per una intervenció social professionalitzada i al servei de la producció del mercat. Així, en un camp d'acció particular encaminat a modificar la realitat de les capes poblacionals més desfavorides, es defineixen dos agents clarament diferenciats: l'agent expert, encarregat de definir els problemes socials i de proposar les seves solucions a partir dels seus coneixements teoricopràctics; i l'agent intervingut, portador de la desigualtat social que haurà d'adscriure's a les prescripcions dels primers, per abandonar la seva posició d'afectat. Funcionament que recorda, si més no, al principi de *tout pour li peuple, rien parell li peuple* encunyat per els dèspotes il·lustrats francesos per referir-se al poder

absolut exercit únicament per “uns quants” i que no es baladí en tant que, davant els processos migratoris, la intervenció social apareix com la resposta a certs problemes de convivència que provoquen el rebuig i la discriminació al col·lectiu migrant.

Des d'aquesta postura, els problemes socials i les seves solucions, s'estandarditzen en categories que permetin la seva observació i el seu anàlisi amb la finalitat última d'avaluar els seus impactes en la societat majoritària. Les desigualtats socials i la discriminació, es normalitzen per tal de mantenir un ordre social en el qual la competició és el motor principal per organitzar el món “d'allò social”. Els subjectes apareixen com a únics responsables de la seva situació personal i social i el mèrit, l'esforç i la capacitat per adaptar-se a les intervencions prescriptives descrites anteriorment, seran la clau per aconseguir un accés igualitari al recursos que els permetran superar les situacions de marginació i exclusió social.

Si l'objectiu d'aquest treball fos trobar un tret comú en les intervencions socials que, des dels diferents serveis, es duen a terme amb la població migrant, segurament coincidiríem a destacar el fet de tenir la integració dels migrants com a finalitat última. Una integració que passa per convertir-se en portadors d'aquelles prescripcions professionals que els faran difuminar-se amb la societat majoritària i que esborrarà, en la seva persona, tota característica que el pugui fer semblar “diferent”. Així, les persones que recorren a les entitats del camp social cercant el suport necessari per establir-se en les societats acollidores, són relegades a un itinerari individualitzat d'atenció en el qual els professionals orienten les actuacions cap a una integració en els termes descrits. Itineraris que passen per tenir com a primer objectiu la inserció sociolaboral del subjecte d'intervenció, generant així un llistat interminable de preparació formativa, aprenentatge lingüístic i d'accés a recursos que, des de la premissa de *el saber no ocupa lugar*, els inunda amb intervencions socials que no han demanat i que molt sovint, ni tan sols entenen.

Retornant a la idea de reformulació identitària a la qual es veuen obligades les persones que migren i que s'ha exposat anteriorment, la integració en aquests termes sembla, com a mínim dificultosa. Pot una persona desfer-se de la seva pròpia identitat com si d'una pell de serp es tractés? És possible la total absència de diferències entre les persones que conformen les societats? Sense ànims de trobar una resposta única i verídica a aquesta qüestió, sembla important aturar-s'hi donat que, una resposta negativa, dibuixa una visió utòpica de la integració i, en conseqüència, de la intervenció social. Per aquesta raó, i des

de la ferma creença en la possibilitat de dibuixar la intervenció social des d'altres escenaris que defugin del seu paper de control social, es proposa repensar el terme integració des d'un enfocament psicosocial, on la coexistència del trets culturals d'origen amb aquells que es valoren i interessen de la nova societat receptora, és possible i per tant, un subjecte integrat és aquell qui aconsegueix compaginar-los tant a nivell personal com en la seva relació amb els grups socials que li són propers (Ruiz 2004 p.17).

Des d'aquesta perspectiva es dibuixa la incipient necessitat d'adaptar les intervencions socials a la individualitat de cada persona, recollint i escoltant les seves necessitats expressades però també aquelles que li provoca el seu entorn. Per dibuixar aquesta nova perspectiva, els i les professionals del camp social juguen un paper clau, en tant que han d'abandonar la seva postura de jutges i donadors de serveis universals, per convertir-se en creadors d'oportunitats adaptades a cada individu. Escoltar aquí, els relats vitals i les expectatives que les dones han tingut i tenen en el seu procés migratori, pretén poder observar la seva realitat envers les intervencions socials de les que són destinatàries i, d'aquesta manera, i amb la consciència de tractar-se d'una mostra molt petita i per tant, d'un estudi pràcticament insignificant, convidar a repensar les actuacions del camp social dirigint-les cap a una atenció més personalitzada.

5. Context sociohistòric.

5.1 L'estat de la immigració a la ciutat de Valladolid.

Valladolid se situa al quadrant nord-est d'Espanya, capital de Castella i Lleó i també de la província de Valladolid. En termes d'immigració, tant la comunitat autònoma, com la mateixa ciutat de Valladolid, han seguit un procés molt similar al de l'Estat Espanyol destacant els desplaçaments dels habitants de les zones rurals a ciutats d'altres regions espanyoles com Madrid i el País Basc, fins que, al tocar dels anys 90 del segle passat, augmenta significativament l'entrada de persones procedents tant de la resta d'Europa, com de fora del continent. Uns fluxos migratoris que, com els iniciats pels migrants espanyols, s'inicien per raons principalment econòmiques i de millora de la qualitat de vida.

Segons dades de l'Institut Nacional d'Estadística (INE d'aquí en endavant) el seu principal sector econòmic és el dels serveis, seguit del sector de la indústria i la construcció. Dels 300.479 habitants totals de la ciutat de Valladolid, 21.970 son estrangers⁴ i resideixen principalment als barris de classe obrera com són *La Rondilla*, *Pajarillos bajos* i *Las Delicias*; barri en el qual centrarem la mirada per ser on resideix el gruix de la població estrangera (Foro-ciudades 2021).

5.2 El barri de Las Delicias.

Las Delicias es construeix el 1860 gràcies a l'arribada del ferrocarril i l'ampliació del sector de la indústria que provoca l'arribada de migrants espanyols que es traslladen des de les zones rurals cercant unes millors condicions de vida. S'ubica al radi exterior de la ciutat de Valladolid, delimitat per les vies del tren que actuen com a frontera entre el nucli urbà i les terres llebrenques. Es caracteritza per acollir a la població migrant en construccions de baixa qualitat urbanística i per una falta de recursos que obliga als seus habitants a creuar les vies del tren per desplaçar-se a la ciutat.

Després de nombrosos accidents mortals, l'ajuntament de la ciutat intenta facilitar, als habitants del barri, l'accés al nucli urbà amb la construcció de dos passatges subterranis que, tot i dotar d'una major seguretat els viatges a la ciutat, no va poder frenar el trasllat de la població a altres zones de Valladolid tan prest com milloraven les seves condicions

---

⁴ És important tenir present que aquestes dades s'extreuen dels padrons municipals i que, per tant, no tenen presents tots aquells habitants que no disposen d'un empadronament tot i residir en la ciutat. Aquest fet és especialment rellevant quan parlem de persones estrangeres.

vitals. Els habitatges que aquesta població deixava, eren ocupats per altres migrants que arribaven a la ciutat provocant una mena de dinàmica migratòria que, en l'actualitat, continua caracteritzant el barri.

Des de l'any 2008, i una vegada superada la forta crisi econòmica que pateix Espanya, el nombre de persones nascudes a l'estranger augmenta significativament al barri. En l'actualitat, es compten un total de 5.095 habitants estrangers dels 41.885 totals, i destaquen aquells que provenen principalment del Marroc però també de Colòmbia, Bulgària o Romania.

Tot i que l'evolució socioeconòmica del barri en general ha estat favorable, actualment encara hi ha zones com la de "Caamaño - Las Viudas" (figura 1) on les carències urbanístiques i de recursos especialitzats relega als seus habitants a situacions d'extrema vulnerabilitat⁵. Tan sols uns carrers diferencien aquesta part del barri de la resta, on la població majoritària és la població gitana i migrant, factor que s'afegeix a les dificultats de la zona en tant que genera conflictes i tensions no sòls entre les diferents cultures que hi resideixen, sinó també, amb la resta de veïns/es que viuen a les zones més desenvolupades de Las Delicias i que, cataloguen la zona de "Caamaño – Las Viudas" com a marginal.

En aquest context trobem les dones marroquines reagrupades que guien aquest treball; dones que arriben al barri amb una situació administrativa regularitzada, seguint un procés migratori de reagrupació familiar iniciat pel cap de família. Les anomenades "cadena migratòries" (Hervías 2014:74) juguen un paper clau en l'establiment de la població magrebí a la ciutat en tant que, esdevenen xarxes d'un cert suport per la millora de la qualitat de vida que cerquen. Els homes que inicien el procés migratori per reagrupar posteriorment a la seva família, reben el suport dels seus compatriotes en un intent de facilitar-los l'accés als recursos (feina en l'economia informal, empadronament, habitatge, assessorament en el procediment de reagrupació familiar etc.) qüestió que els facilita, si més no, l'arribada a l'estat espanyol però que no podrà donar una resposta eficient a les posteriors necessitats de tota la unitat familiar. A més, la proximitat geogràfica d'Espanya i el Marroc, així com les possibilitats de la regularització administrativa, afavoreix la mobilitat entre el país d'origen i el de destí, possibilitant un

---

⁵ La zona Caamaño – Las Viudas manté habitatges de pocs metres quadrats sense aïllament ni calefacció amb greus desperfectes en les façanes i les instal·lacions. A més, la zona es caracteritza per tenir elevades taxes d'atur que relega als seus habitants a una accessibilitat desigual als recursos dels quals disposa el barri.

model familiar caracteritzat per l'emigració d'un sol progenitor que s'ocupa de la remesa mensual de diners fins que, la unitat familiar, decideixi iniciar el procés de reagrupació familiar i establir-se de manera conjunta al país d'acollida (Alcalde 2011).

Figura 1: Mapa d'elaboració pròpia que delimita el barri Las Delicias i assenjala la ubicació de la zona sectorial de Caamaño – Las Viudas i de les vies del tren.

6. Resultats i anàlisis

En aquest apartat es realitzarà un anàlisis de la informació extreta dels relats vitals obtinguts a través de les entrevistes individuals a les dones reagrupades i de tota aquella informació rellevant que ha quedat palesa al grup de discussió. En un intent de reflectir les experiències personals de les dones participants, es relacionaran els seus relats amb aquells aspectes tractats al marc teòric d'aquest document.

En primer lloc, pareix important assenyalar que ha quedat palès el paper actiu de les dones marroquines en el seu procés migratori, veient el procés de reagrupació familiar com un projecte familiar. Tot i ser el cap de família, home, el que arriba primer al país, totes les dones han verbalitzat haver consensuat de manera conjunta, el moment d'iniciar el procés de reagrupació familiar. Si bé cada una d'elles inicia el procés de manera diferent i per raons molt dispars, no pareix haver-hi obligatorietat en iniciar el procés migratori, testimoni que ens convida a defugir de la idea d'una migració forçada en contra de la seva voluntat.

Un altre aspecte en el que coincideixen totes les dones entrevistades, és en el fet de venir a Espanya per millora la seva qualitat de vida. Davant la pregunta de: “que suposa per a elles una vida millor”, queda reflectida l'ambigüitat d'aquest concepte que, com proposàvem al marc teòric i seguint la definició de la OMS, depèn de la percepció que tenen cada una d'elles del seu lloc, del context cultural i del sistema de valors segons el que viuen en relació amb els seus objectius, expectatives, normes i inquietuds. Cal destacar que totes les dones entrevistades comparteixen una concepció de la qualitat de vida entorn tres aspectes bàsics: més facilitats per accedir a l'educació superior dels seus fills, un sistema de salut gratuït i amb més avenços tècnics, un abaratiment de les condicions vitals i unes condicions laborals més estables i amb més drets que al país d'origen. Durant les entrevistes, ha quedat reflectit que totes les dones entrevistades provenen del nord- centre del Marroc, fet que pot ser el causant d'aquesta coincidència en la forma d'entendre la qualitat de vida.

Tot i haver quedat clara la voluntarietat d'iniciar el procés migratori, s'han observat diferències en quant a la motivació real d'algunes dones per migrar. Algunes, han viscut la preparació del procés migratori amb vertadera alegria i il·lusió: “el avión por primera

vez... muy contenta” (testimoni de la F. Annex I p.8⁶); mentre que d’altres ho han viscut com un vertader calvari: “yo todas las noches rezo para que no nos dieran los papeles, para que saliera mal. Yo vivo bien en Marruecos, pero si quiero que mi familia vive junta, yo tengo que venir ¿si?” (testimoni de la H. Annex I p.21). En aquest darrer testimoni es podria llegir una certa obligatorietat en el fet de migrar, en tant que les expectatives personals queden per sota de les experiències familiars, o inclús dels fills, però aquest és un aspecte al que es proposarà retornar a l’apartat de les conclusions.

Ens podríem atrevir a dir que les vivències més comunes entre totes les dones entrevistades, s’han donat durant la fase d’assentament ja que és quan han compartit sentiments de desil·lusió o desencantament en trobar-se amb les dificultats de la inclusió a la societat que les acull. Si bé la majoria han verbalitzat haver acudit a la ciutat de Valladolid per tenir amics o coneguts cap d’elles ha fet referència als beneficis que aquest fet les ha pogut ocasionar en el seu procés d’assentament. Aquesta qüestió, evidencia com les suposades xarxes de suport que afavoreixen les cadenes migratòries no donen cobertura real i eficaç a les necessitats que les dones experimenten en la seva arribada al país. En el grup de discussió s’ha vist que les dones acostumen a parlar entre elles en el seu idioma natiu, per tant, podríem arribar a pensar que aquestes xarxes de suport dificulten en certa manera l’adquisició de l’idioma així com altres hàbits que les facilitarien la inclusió en la comunitat d’acollida. Per tant, les anomenades xarxes de suport i el fet de rodejar-se de persones que comparteixen la seva cultura i el seu idioma, pot ser positiu i negatiu alhora, aquesta és però una percepció pròpia i no és ara el moment de realitzar conclusions d’aquesta índole.

El fet d’elegir Valladolid com a ciutat per assentar-se i reagrupar a la seva família, no està únicament condicionat per les possibles xarxes de suport que poden trobar, sinó també per la demanda laboral al camp a través del qual els cap de família aconsegueixen regular la seva situació administrativa al país. A més, existeix una creença, no sabem si vertadera o no, que els tràmits administratius que suposa la reagrupació familiar, funcionen amb major agilitat que a altres ciutats espanyoles.

En relació amb la religió s’ha observat com molts dels estereotips que sovint s’atribueix a les dones musulmanes no es corresponen amb la realitat que les envolta. Per exemple, el nivell educatiu de les dones entrevistades és molt dispar i algunes d’elles han finalitzat

---

⁶ Totes les cites literals extretes de les entrevistes poden consultar als Annexes d’aquest document. Els extractes literals s’han assenyalat en un altre color per facilitar la seva identificació.

estudis universitaris al seu país d'origen. A més a més, moltes d'elles han estat dones treballadores i regents de negocis propis, altres es troben ara estudiant i pretenen inserir-se laboralment una vegada els finalitzin. Per tant, estereotips com el de dona musulmana econòmicament dependent del cap de família pareix no tenir cabuda en la realitat que envolta a aquestes dones i si la té, és per decisió pròpia o arrel dels problemes que es troben amb l'idioma, amb la càrrega familiar de tenir fills en edats primerenques o per altres raons que no tenen, aparentment, un caire religiós.

Si bé el fet de decidir si inserir-se o no laboralment al país d'acollida pareix ser una elecció pròpia i personal, han quedat reflectides algunes dificultats que, aquelles dones que volen treballar, es troben i que sí pareixen tenir, segons elles, un caire religiós. Per una banda, les dones entrevistades detecten en la vestimenta tradicional musulmana un element que afavoreix la discriminació i que les dificulta, si més no, l'accés en igualtat de condicions als llocs de treball que s'ofereixen.

Quando yo estar en la calle o una tienda hay gente que pregunta: ¿Por qué tú vestir este... vestido muy largo? la ropa ¿por qué? Una mujer un día me dijo: ¿Eres monja? Y mi cara... como ¿monja?

(Testimoni de la H. Annex I p.24).

Per altra banda ha quedat reflectit que les seves dificultats per adquirir l'idioma, així com el fet de no poder homologar fàcilment les seves titulacions acadèmiques, també suposa un impediment per inserir-se laboralment amb les mateixes facilitats que les persones migrants d'altres nacionalitat.

H: Es que la persona que habla español, otra persona que emigre que, de Marruecos, o sea, "Malibia", Ecuador, el español, prefieren a esta persona que a Marruecos.

ENTREVISTADORA: Vale, los españoles prefieren a los inmigrantes o a los extranjeros que hablan español a los que no hablan español.

F: esto yo he visto en hotel, que la persona, la gente española prefiere a la persona que habla español.

ENTREVISTADORA: ¿Y por qué crees que es así?

D: ¿Por qué? Porque es un idioma importante para entender, para explicar algo...

H: No, no, no es el problema. Otra persona habla bien español, pero la gente española quiere a Ecuador, quiere a "Malicia" no quiere a Marruecos.

[...]

H: La religión tiene que ver. Yo he hecho un curso de hotelería, ayer en el pueblo fui a ver una empresa grande. Esta es la empresa, la primera... la primera cosa que dan es una botella de alcohol. Hay religión, no sé, no puedo ver...

A: Se refiere a que... por nuestra religión hay cosas que chocan con las costumbres españolas, como el tema del alcohol. Aquí está muy normalizado... vas a una empresa de formación y te obsequian con una botella, un vaso... en este caso es un hotel caro al que han ido, pero eso pasa a menudo...

I: eso es un problema para luego buscar trabajo, porque nosotras no queremos ver eso.

(Extracte del grup focal. Annex I p.70)

Arribats a aquest punt, cal passar a analitzar el concepte que ha funcionat com a eix vertebrador d'aquesta investigació; la expectativa. Però abans de centrar-nos en el que les dones diuen de les seves expectatives en el procés migratori, sembla important fer una mica d'autocrítica i deixar reflectida la dificultat que, a l'hora de realitzar les entrevistes, ha aparegut entorn aquest terme. Quan s'ha demanat a les dones reagrupades el pes que tenen les expectatives en la seva vida, s'ha reflectit en les seves respostes que no hi ha una definició universal del terme o que, si la hi ha, la seva interpretació no ho és. Si bé totes les dones han reconegut tenir expectatives, com qualsevol persona, no valoren que sigui important aconseguir-les, acceptant que no sempre es compleixen els nostres desitjos o somnis i que si succeeix d'aquesta manera és per alguna raó. Aquest fet deixa palès, si més no, que es tracta d'un concepte molt arrelat a l'àmbit cultural i que, com a tal, pot tenir lectures molt diverses i disperses. En el cas que ens ocupa, la cultura marroquí i la seva religió, pareixen funcionar com a motor per aconseguir certes expectatives vitals en tant que, les dones entrevistades, tenen la ferma creença que "Aláh" procurarà que totes elles es compleixen si és el seu destí. La personalitat de cada una de les dones reagrupades, la concepció de la seva pròpia identitat, així com la seva resiliència, juga un paper clau en l'establiment de les seves expectatives. Aquesta idea ha quedat reflectida tant en les entrevistes com en el grup focal ja que, la comparació dels relats de les dones, ha permès observar com es modifiquen, si es que ho fan, les seves expectatives pre-migratòries. En aquest sentit, tot i trobar-se amb una realitat que no s'esperaven al país d'acollida, ha quedat palès que les seves expectatives de trobar una millor qualitat de vida (entesa en els termes generals explicats anteriorment) per a les seves famílies, per als seus fills o per a elles mateixes, no canvien. El que si pareix patir modificacions és el fet de reconèixer les

dificultats a les quals s'hauran d'enfrontar per aconseguir aquesta millora de vida que cerquen. De fet, al grup focal es va demanar expressament que esperaven del seu futur i les respostes eren molt similars, sinó les mateixes que, quan a l'entrevista personal, se les va demanar que esperaven trobar en la seva arribada a Espanya.

El que ha quedat clar és que, la imatge que la societat d'acollida projecta envers les dones reagrupades les dificulta l'establiment en la ciutat de Valladolid però, també, han fet ressò de la seva capacitat d'afrontar aquesta imatge i reaccionar-hi, transformant la realitat que està al seu abast en el que elles realment necessiten. Totes les dones entrevistades continuen formant-se per perfeccionar el seu idioma, altres realitzen formacions en diferents itineraris d'inserció socio-laboral, altres es dediquen exclusivament a les tasques domèstiques i a la cura dels fills per que així ho han decidit. Per tant, totes elles projecten un pla de vida que es singular i diferent i que té tantes possibilitats com dones entrevistades ja que depèn dels seus coneixements, de les seves habilitats educatives i socials i, en definitiva, de la seva capacitat d'agència.

Finalment, la entrevista a una dona reagrupada que en l'actualitat és una professional de l'àmbit social, ha permès dilucidar, si més no, la subjectivitat pel que fa al reconeixement de les necessitats per part de les pròpies dones reagrupades i, en conseqüència, la necessitat d'adaptar les intervencions socials a aquestes individualitats.

Hay algunas que no tienen ninguna necesidad. [...] Entonces su sueño estando casadas es venir aquí a España, no sólo para estar con sus maridos también para dejar la vida que ella ha tenido allí. Los perfiles suelen ser los mismos: chicas de pueblo. Éstas sienten a veces que no tienen ni que aprender español porque todo lo va a hacer el marido, ellas solo sienten la necesidad de cuidar de su familia, de sus casas, de llevar a sus hijos al colegio porque lo demás lo va a hacer el marido...

Otras no, otras que tienen otro tipo de educación han crecido en otro entorno, tienen otras necesidades. [...] su necesidad es aprender español y poder comunicarse por ellas mismas... y... y otras que quieren por ejemplo estudiar español, aprender a ir solas a los sitios y todo eso, pero no pueden... porque la cabeza no les da. Bien sea por demasiados problemas o ya sea porque son mujeres que no han sido alfabetizadas y todo les cuesta más, entonces lo intentan durante años y años, pero los progresos... ya son... mínimos, no se notan.

[...] Las necesidades dependen, dependen de cada caso.

(Extracte d'entrevista a l'A. Annex I p.62)

Pel que fa a les dificultats en la intervenció socioeducativa amb les dones que arriben a través del procés de reagrupació familiar, l'A. deixa clara principalment una: el nivell educatiu. Segons la seva experiència professional, les dones que arriben a la ciutat amb un bon nivell educatiu al seu país d'origen no presenten moltes dificultats per adaptar-se al funcionament de l'estat espanyol o per aprendre l'idioma i, per tant, les seves possibilitats d'inclusió social són més elevades i més curtes en el temps. En canvi, la inclusió d'aquelles que no tenen un bon nivell educatiu o que, no han estat alfabetitzades al Marroc, tenen moltes dificultats per adaptar-se a la comunitat d'acollida i precisen, si més no, d'un acompanyament més individualitzat i sostingut en el temps.

Las dificultades que yo tengo como profesional es con estas que no pueden, que su cerebro no les da, su cabeza no da para más... porque con las otras es fácil. Les explicas las cosas dos veces nada más, [...] y ya lo entienden, no tengo dificultades, las informo en todo lo que necesitan o todo lo que me preguntan.

[...]

A veces el marido no tiene trabajo en ese momento, o está enfermo y no puede trabajar y tienen que contactar con la trabajadora social para pedir una ayuda de emergencia o lo que sea... y luego las gestiones, los trámites, todos los tramites que tienen que hacer sobre todo el primer año, la tarjeta sanitaria, las matriculas de los colegios, ir a usos múltiples, a hacienda... todos esos trámites [...] con estas mujeres que te vienen que les estas hablando en su propio idioma y no te entiendes. Les estas diciendo sencillamente que tienen que ir a un sitio con sus maridos y aunque tu llares y adelantes la información al trabajador que las va a atender... no lo entienden.

(Ibid p.63)

7. Conclusions.

Arriba el moment de donar per finalitzada aquesta investigació i, en escriure aquestes línies, no puc evitar tenir sentiments encreuats. Ha estat un procés intens, ple de reflexions, d'experiències, de nous coneixements, però, sobre tot, de retorn i d'agraïment. El poc temps del que he disposat per fer la recerca, no ha permès abraçar més relats dels que aquí es presenten, generant una mostra molt reduïda i humil però que, m'atreveixo a dir, està carregada de significat. Posar a les dones en el lloc "d'entrevistades" i demanar-les, amb caire educatiu, per les seves inquietuds, més enllà de les seves necessitats, mancances o dificultats, ha estat una mostra de reconeixement a la qual no estan acostumades. Si bé es cert que la barrera idiomàtica no ha permès abordar certes qüestions amb tota la precisió que es considerava oportuna, donar-les l'oportunitat d'expressar les seves vivències, ha permès comprendre millor la realitat que les envolta i deconstruir, alguns dels estereotips que les acompanyen.

Des d'una mirada etnocèntrica, la realitat que envolta les protagonistes d'aquesta investigació en la comunitat d'acollida, continua carregada d'estereotips molt vinculats a la religió musulmana que, com s'ha vist, no sempre tenen una base real o, si la tenen, com estereotips que són, tergiversen la realitat confonent la part amb el tot. El relat de l'A. ha evidenciat com la heterogeneïtat de l'Islam, caracteritzat per una pluralitat d'escoles teològiques, no permet equiparar les creences i les lectures que es fa de la religió: "esto es lo que dice la religión... otra cosa es lo que interpreta la gente de ciertas familias, que te dicen que nuestra religión dice eso, pero no, es su cultura, su entorno, donde ha vivido, es quien dice eso" (Annex I p.54). De fet, tot i ser les dones entrevistades de la mateixa zona del Marroc i compartir, segurament, la mateixa escola teològica, es detecten en elles diferències de comportament, de vestimenta, de vel, de nivell educatiu etc. que no es basen tant en prescripcions del Corán sinó que són, més bé, costums pre-islàmiques que es segueixen tan sols en algunes societats que conformen el país d'origen. Fet que evidencia, si més no, que tot i haver seleccionat a les dones en funció dels seus trets comuns, ens trobem davant d'un col·lectiu heterogeni caracteritzat per una enorme pluralitat i diversitat que fa de cada relat vital, un testimoni únic.

Si quelcom podem dir després d'escoltar-les, és que el concepte d'expectativa no té una única interpretació; que funciona de manera diferent en funció de la cultura on es posi la mirada. Com a societat que acull a aquestes dones i, especialment, com a professionals que les acompanyem, projectem sobre elles tota una sèrie "d'expectatives" del que són i

del que pensem que necessiten, que molt sovint, ni tan sols comparteixen. Com s'ha avançat a l'apartat de l'anàlisi de dades, les dones tenen expectatives, enteses com la possibilitat raonable de que alguna cosa pugui passar, però el pes que aquestes tenen sobre els seus projectes vitals, no pareix ser el mateix que el que tenim la societat d'acollida. Hem plantejat la "expectativa" des d'una mirada individual, mentre que, per a elles, el concepte avarca desitjos que no només són seus, sinó que, igual que el seu procés migratori, són molt sovint, projectes col·lectius i familiars; el benestar dels seus fills o la unió familiar són, per a la majoria, la seva major expectativa. Tot i així, s'ha pogut observar, durant les entrevistes i les converses amb elles, que sí existeixen expectatives individuals i que, tot i tenir aquestes menys pes que les col·lectives, també formen part de la realitat que les envolta. Podríem dir que aquestes dones, i no totes, deixen les seves expectatives en mans de la religió; "*l'Insha 'Allah*" (si deu vol) pareix funcionar com una mena de mantra en el qual confiar i projectar tots els seus desitjos amb la ferma creença que s'acompliran si és el seu "*Maktoub*" (destí). Aquesta és, però, una qüestió la qual, donada la brevetat d'aquesta recerca, no s'ha pogut estudiar en profunditat i que podria ser una bona línia per continuar indagant en com es construeixen les expectatives d'aquestes dones. Sorprèn que, tot i haver cercat documentació bibliogràfica de diferent índole respecte a les expectatives en els processos migratoris, només s'hagi encertat a trobar alguns estudis que aborden la qüestió observant, únicament, les migracions femenines d'Amèrica llatina. Per tant, i en un intent de donar continuïtat a aquesta recerca, es creu important plantejar altres investigacions que permetin aprofundir en les expectatives que aquestes dones tenen per sobre dels seus marits i dels seus processos de reagrupació familiar ja que, sòls així, es podrà conèixer el pes que els processos migratoris tenen sobre les seves vides com a dones.

Em sembla important destacar que, avantposar l'expectativa familiar per sobre de la individual no és, en aquest cas, sinònim de submissió o dependència. Lluny de l'estereotip de veure-les com a dones passives relegades a acomplir les ordres dels seus marits o de la seva religió, els seus relats vitals han deixat constància del seu paper actiu dins dels seus processos migratoris i de la seva capacitat d'agència. Les dones que han guiat aquesta recerca, reaccionen a les seves necessitats desplegant diferents accions per situar-se davant un nou context social però, també, davant un nou camp personal que les embolica en sistemes simbòlics i patrons culturals segons els quals, recordem, han de refer la seva identitat i abandonar tot aquell tret característic del seu país d'origen que les encasella

com a “les altres” envers “nosaltres”. El processos d’inclusió i exclusió que han de travessar aquestes dones a la societat que les acull, les obliga a desenvolupar estratègies de subsistència i de resistència identitària com un desafiament per no oblidar qui són i per no perdre de vista, aquells objectius, aquelles “expectatives”, que marcaren l’inici del procés migratori i que les duran a aconseguir, en definitiva, la millora de la qualitat de vida que cerquen. Accedir a recursos que els permetin aprendre l’idioma, cercar suport institucional per resoldre les seves dificultats administratives, desplegar diferents estratègies per poder demanar assistència mèdica quan no dominen, encara, l’idioma o buscar en les seves iguals el suport per realitzar aquestes tasques d’acompanyament, són algunes de les accions detectades en les dones entrevistades que denoten, si més no, la responsabilitat que assumeixen en la presa i execució d’aquelles decisions que les permeti adaptar-se al nou entorn. Tot i que envoltar-se de persones de la mateixa procedència i amb el mateix idioma pot ser, com comentàvem a l’anàlisi de dades, identificat com un aspecte negatiu que dificulta la integració d’aquestes dones a la comunitat d’acollida, crec necessari, després d’escoltar-les i (re) pensar els seus relats de vida, veure la construcció d’aquestes xarxes comunitàries entre les seves iguals, com una manera d’enfortir la seva capacitat d’agència. Unes xarxes que funcionen com una conjunció transnacional i que “sorgeixen intencional i inesperadament, de la pressió de les migrants per mantenir i viure el seu ambient socio-cultural d’origen a distància” (Guarnizo 2004 a Domínguez et. al 2017 p.79) i, per tant, com una manera d’enfrontar-se al repte psicològic, emocional i social que suposa el procés migratori però també, el xoc cultural envers la comunitat que les acull.

Aquest apartat no pretén ser, ni podria ser- ho, tot i voler, un punt i final. No basta amb les veus d’aquestes cinc dones que, si bé han encertat a reflectir no ser víctimes de ningú i tenir un paper actiu dins dels seus processos migratoris, també s’espera que hagin generat la necessitat de continuar (re) pensant, explorant i plantejant altres incògnites que giren entorn a la realitat que aquí s’ha abordat. Una exploració enfocada a la comprensió; al reconeixement del seu paper d’emprenedores familiars en tant que d’elles depèn el creixement de la seva família; a abandonar aquesta posició de prescriptors de maneres de viure, defugint de la mirada que encara les professa cert sentiment de por i rebuig com a portadores d’allò distint; a atendre-les com a subjectes transnacionals que intenten adaptar-se al seu nou món posant en joc allò racional, circumstancial i emocional i, en definitiva, a parar l’atenció, en el que elles mateixes expressen.

8. Aplicabilitat a l'Educació Social.

Ara si, arribats al final d'aquest document, s'espera haver deixat palès, si més no, que el món que envolta a les dones que arriben al nostre país per reunir a la seva família es conforma per factors polítics, econòmics, educatius, socials, religiosos, culturals, de situació, d'hàbitat (rural – urbà) etc. que, tot i compartir el país d'origen, el fa diferent per a totes elles.

Sembla doncs una mica contradictori, dissenyar intervencions socioeducatives des d'un model de pensament etnocèntric, des de les expectatives que, des de la nostra posició privilegiada, reflectim en elles i que les genera sentiments de frustració i angoixa. Dissenyem intervencions destinades a solucionar problemes i necessitats però que són necessitats que, com hem vist aquí, en ocasions, ni elles mateixes detecten. A més a més, ens centrem en situar el cos on pensem que li correspon ser, però ens oblidem de situar també l'ànima i aquesta és, penso, una de les aportacions que fa aquesta recerca al camp de l'Educació Social.

Donar-les veu, no sols ha estat útil per recollir tot el que fins al moment s'ha escrit en aquests línies, també ha servit d'espai on compartir i validar; com un lloc d'escolta. Un lloc habilitat exclusivament per a elles, per poder expressar el que realment senten i viuen, per compartir aquesta experiència amb algú que no li és del tot proper, amb la llibertat i la tranquil·litat de poder ser, per un moment, elles. Que aquestes dones hagin accedit a col·laborar en la recerca, ha demostrat la seva necessitat de ser reconegudes i, si més no, compreses a nivell comunitari i fora dels espais més privats i familiars on es solen tenir aquest tipus de converses. A més, fer-ho, compartir la seva experiència vital, en un idioma que no dominen al 100% ha estat una forma d'empoderament, no sols en qüestions de domini idiomàtic, també en qüestions de superar por i de posar paraules als seus sentiments. Quan les vaig proposar participar en aquest treball, em varen preguntar si podien ser totalment sinceres amb mi, amb por de que les seves respostes em poguessin ofendre, no sols com a professional amb la que, després de tant de temps, han generat un vincle afectiu, si no també com a dona blanca i occidental. Senyal de l'enorme càrrega emocional que porten en veure truncades les seves expectatives pre-migratòries i que, tot i saber-les enfrontar i (re) formular de nou, suposen un patiment emocional que les dificulta, si més no, el seu establiment en la comunitat d'acollida.

Com a futures Educadores Socials, i em permeto parlar en femení, em sembla important recuperar en les nostres intervencions, la importància de la esfera emocional en els processos migratoris. L'escolta a aquestes dones, a les seves vivències i "al coneixement que dona l'experiència del patiment en el propi cos", és a dir, als seus "sabers profans" (Correa-Urquiza 2012 p.10) no pot quedar en un segon pla. Cal realitzar una immersió empàtica (Kohut 1971 a Fandiño 2021 p.15) i acompanyar a aquelles persones des d'una relació d'afecte basat en la contratransferència, en el llenguatge bidireccional, en desplegar les estratègies necessàries per poder arribar a l'altre, a les altres.

Les formes d'acompanyament, és a dir, el treball de saber tenir presència i ser congruent trobant l'equilibri entre caminar devora l'altre i mantenir el distanciament necessari per no involucrar-se massa (Planella 2012 p.82), són infinites com ho són les persones, les dones, que acompanyem. Tenir en compte la perspectiva emocional també hauria de ser un dels propòsits de l'Educació Social. El caràcter pedagògic i generador de contextos educatius, el paper integrador de la nostra feina i la responsabilitat transmissora de les Educadores Socials, justifiquen el valor de l'acompanyament personal, i també emocional. Tinc la ferma creença que no es pot obviar aquesta perspectiva, inherent al procés de socialització de l'individu, quan es dibuixen plans d'actuació i de treball amb les persones acompanyades, és molt gratificant i important per al seu desenvolupament en la societat. Una societat que les acull amb la condició, recordem, de refer la seva identitat, d'esborrar en elles qualsevol indicatiu de diferència i que s'erigeix, en definitiva, com una frontera que no sols travessa el seu cos, sinó també, el seus cors.

Bibliografia

- Agrela, B. (2004): La acción social y las mujeres inmigrantes ¿Hacia unos modelos de intervención? *Portularia*, 4, 31-42.
- Alberich, N., Bretones, E., Ros, J. (2012). *Històries de vida i educació social*. Fundació Universitat Oberta de Catalunya (FUOC).
- Associació Estatal d'Educació Social i Consell General de Col·legis d'Educadores i Educadors Socials (ASEDES). (2007). Documents Professionalitzadors. *RES, Revista d'Educació Social*, 13.
- Avila, D., Cassián, N., García, S. i Pérez, M. (2017). *La intervenció social avui: tensions i possibilitats*. Fundació Universitat Oberta de Catalunya (FUOC).
- Bretones, E. i Ros, J. (2012). *A propòsit de les històries de vida*. Universitat Oberta de Catalunya: FUOC.
- Consejo de la Unión Europea. Directiva 2003/86/CE del Consejo sobre el derecho a la reagrupación familiar del 22 de septiembre, *diario Oficial de la Unión Europea*, N°251, p. 12-18 (2003).
- Correa – Urquiza, M. (2012). *Dels sabers profans i d'aquells territoris des d'on es pot articular l'àmbit comunitari*. Fundació Universitat Oberta de Catalunya (FUOC).
- Crenshaw, K. W. (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review*, 43 (6), 1.241-1.299.
- Cruz Roja Española. (2006). *La mujer Inmigrante en Castilla y León. Relaciones sociales, vida y trabajo de la mujer inmigrante en los servicios de proximidad*. Red inter-labor@. Programa Operativo Pluriregional de lucha contra la discriminación.
- Domínguez, M., Contreras, P. (2017). Agencia femenina en los procesos migratorios internacionales: Una aproximación epistemológica. *EMPIRIA. Revista de Metodología de las Ciencias Sociales*, 37, 75-99
- Fandiño, P. (2021). *Les emocions en la praxi professional en contextos educatius, socials i terapèutics*. Fundació Universitat Oberta de Catalunya (FUOC).

- Frías, M. (2022). *La interseccionalidad de la discriminación por razones de raza, etnia y género*. Cyan Proyectos Editoriales, S.A.
- Gallardo, A. (2015). *Dones, joves i musulmanes. Estratègies d'empoderament contra els estereotips sobre la dona musulmana a Santa Coloma de Gramenet [Treball Final de Màster]*. Màster d'Estudis de Dones, Gènere i Ciutadania, Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història.
- García A., Vives A., Expósito C., Pérez-Rincon S., López L., Torres G. y Loscos E. (2012). Velos, burkas...moros: estereotipos y exclusión de la comunidad musulmana desde una perspectiva de género. *Investigaciones Feministas*, 2, 283-298.
- Gómez, M. (2003): Aproximación conceptual a los sectores y ámbitos de intervención de la educación social. *Pedagogía social*, núm. 10, (2ª), 233-251.
- Grosfoguel, R. (2011). Islamofobia epistémica y ciencias sociales coloniales. *Revista Astrolabio Nueva Época*, 6: 43-60.
- Hervías, V. (2014). *Reagrupación e Integración de Mujeres Inmigrantes desde la perspectiva familiar y del Trabajo Social [Tesis Doctoral]*. Área de Trabajo Social y Servicios Sociales Dpto. de Derecho del Trabajo y de la Seguridad Social Universidad de Cádiz.
- Hope, A. (2020). *Expectatives*. Editorial univers (Grup Enciclopèdia). Barcelona.
- Hurtado, M.C. y Galán, A. (2001). Mujeres e inmigración. *Hojas de Warmi*, 12, 93-112.
- Lacomba, J. et. Moraes, N. (2020). La activación de la inmigración. Capacidades y agencia de los migrantes. *Revista Migraciones. Instituto universitario de Estudios sobre Migraciones*, 48, 1-20.
- Massey, D. et. Espinoza, M. (2014). *Moroccan Immigrants in Spain and the United States: A Comparative Analysis. En Emigración, identidad y países receptores (p. 31-50)*. Tirant lo Blach.
- Montenegro, M., Balasch, M., Callén, B. (2017). *La intervenció social des de les perspectives tradicionals*. Fundació Universitat Oberta de Catalunya (FUOC).

- Monteros, S. (2007). *La construcción social de un nuevo sujeto migratorio: los menores migrantes marroquíes no acompañados. Condiciones de posibilidad para la agencia [Tesis Doctoral]*. Universidad Autónoma de Madrid, Facultad de Filosofía y Letras, Departamento de Antropología Social y Pensamiento Filosófico Español.
- Morcillo, J. M., Fuente, Y. M. de la y Sotomayor, E. (2017). Género y Procesos de Exclusión Social en el Tránsito entre Marruecos y Andalucía. *Azarbe*, 6, 27-36.
- Moualhi, D. (2000). Mujeres musulmanas: estereotipos occidentales versus realidad social. *Papers: revista de sociología*, 60, 291-304.
- Oso, L. (1997). *La migración hacia España de mujeres jefas de hogar. Una dinámica migratoria creada por las estrategias de los actores sociales del contexto receptor y las actoras de la migración [Tesis doctoral]*. Universidad de A Coruña.
- Pérez, M. D. (2008). Mujeres inmigrantes: realidades, estereotipos y perspectivas educativas. *Revista Española de Educación Comparada*, 14, 137-175.
- Planella, J. (2008). Educación social, acompañamiento y vulnerabilidad: hacia una antropología de la convivència. *Revista Iberoamericana de Educación*, 46, 5-25.
- Planella, J. i Moyano, S. (2012). *Practicum III: Anàlisi de la pràctica educativa (1a ed.)*. Fundació Universitat Oberta de Catalunya (FUOC).
- Red Acoge. (2015). *Un viaje al empoderamiento. Informe del programa de atención psicosocial con mujeres inmigrantes de Red Acoge*. Red Acoge, Madrid.
- Rivero, V. (2013). Identidad y expectativas psicosociales. *Revista de investigación Psicológica*, 10, 35-42.
- Rodó-Zárate, M. (2021). *Interseccionalidad, desigualdades, lugares y emociones*. Ed. Bellaterra: Barcelona
- Rodríguez, E. (2012). Calidad de vida y percepción de salud en mujeres de mediana edad. *Artículo de revisión. Invest Medicoquir. Cuba*. 245-259.
- Ruiz de Lobera, M. (2004). Inmigración, diversidad, integración, exclusión: conceptos clave para el trabajo con la población inmigrante. *Revista de Estudios de Juventud*, 66, 11-21.

- Samper, S. (2021). Reseña de las migraciones contemporáneas Cristina Blanco (2000). *Papers: revista de sociología*, 65, 191-193.
- Sayed-Ahmad. N. (2008). La inmigración en la encrucijada de la adaptación. *Revista Norte de Salud Mental*, 32, 61-70.
- Terron, T. (2011). Feminización de las migraciones y vulnerabilidad. Repensar el fenómeno de la inmigración. *Vanguardias e innovacions pedagógicas. Colección Temas y perspectivas de la educación*, num 2, 55 – 66.
- Tizón, J. L. et al. (1993). *Migraciones y Salud Mental*. Promociones y publicaciones Universitarias PPU. Barcelona.
- Thayer, E. (2013). Expectativas de reconocimiento y estrategias de incorporación. *Revista Ilatinoamericana POLIS*, 35.

Webgrafía

- Ayuntamiento de Valladolid. (2013). *Observatorio de Valladolid y de la comunidad urbana*. Recuperat de: <https://www.valladolidencifras.es/>
- Ayuntamiento de Valladolid. (2011-12). *Informe Final de Resultados Del Observatorio Municipal de Inmigración (IFROMI)*. Concejalía de Bienestar Social y Familia. Tolten. Recuperat de: [Observatorio Municipal de Inmigración | Portal Web del Ayuntamiento de Valladolid](#)
- Focault, M. (2019). Prefacio a la transgresión [entrada blog]. *Bloghemia*. Recuperat de: [Prefacio a la transgresión | por Michel Foucault \(bloghemia.com\)](#)
- Institut Nacional d'Estadística (sf). Estadística del padró continu. Recuperat de: [Instituto Nacional de Estadística. \(National Statistics Institute\) \(ine.es\)](#)
- Ministerio de la Presidencia, Justicia y Relaciones con las Cortes (sf). Tribunal Europeo de Derechos Humanos. Recuperat de: [Tribunal Europeo de Derechos Humanos \(mjusticia.gob.es\)](#)

Red Delicias. (2017). *Reflexiones sobre la zona Caamaño-Las Viudas del barrio “Las Delicias” de Valladolid*. Red Delicias [entrada blog]. Recuperat de: [Reflexiones sobre la zona Caamaño-Las Viudas de Valladolid 2017 – Red Delicias \(wordpress.com\)](#)

Annexes

Disponibles al següent [enllaç](#)